

HYDRONYMIC INDICATORS AND THEIR SEMANTICS (IN THE EXAMPLE OF THE KARAKALPAK LANGUAGE)

Umarova Umitay

Assistant teacher of NII

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11575337>

ARTICLE INFO

Received: 05th June 2024

Accepted: 10th June 2024

Online: 11th June 2024

KEYWORDS

Hydronym, hydronymic names indicator, term, water objects, vocabulary in irrigation, semantics of indicators.

ABSTRACT

The history of any nation, social life and a long way passed until today are reflected in hydronymic names. The article deals with the hydronymic names of the northern regions of Karakalpakstan. Indicators take a special place in the study of hydronyms and the author has investigated the indicators, used only in.

GIDRONIMLIK INDIKATORLAR HÁM OLARDIŇ SEMANTIKAŚI (QARAQALPAQ TILI MISALINDA)

Umarova Úmitay

Nókis innovacion instituti stajyor oqıtıwshı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11575337>

ARTICLE INFO

Received: 05th June 2024

Accepted: 10th June 2024

Online: 11th June 2024

KEYWORDS

Gidronim, indikator, termin, suv obyektı, sug'orish leksikasi, indikatorlar semantikasi.

ABSTRACT

Gidronim atamalarda har bir xalqning tarixi, ijtimoiy turmushi, shu kungacha bosib o'tgan yo'li aks etadi. Maqolada Qoraqalpog'istonning shimoliy tumanlaridan yig'ilgan gidronim atamalar tahlil qilingan. Tilimizda qo'llaniladigan, faqat qoraqalpoq tiligagina xos bo'lgan indikatorlar berilgan. Gidronimlarni o'rganishda indikator atamasining o'rni alohida. Unda qoraqalpoq tilining izohli lug'atidan va boshqa ilmiy manbalardan misollar keltirilgan.

Suw-tirishilik deregi. Suwsız ómirdi, janlı tábiyatti, álemdi kóz aldımızǵa keltire almaymız. Suw – adam ómiriniń mazmunı. Ásirler dawamında xalqımız suw hám suw obektlerinen óziniń turmıs tirishiligi ushın paydalanǵanlıqtan, olardı turmıs atamaları menen ataǵan. Qaraqalpaqstan aymaǵında Aral teńizi, Ámiwdárya menen bir qatarda aqpaytuǵın kól, aqpaytuǵın dárya (Óli dárya), arna, izeykesh, aydın, qudıq, jap, salma sıyaqlı oǵada kóplegen suw obektleri bar. Olardıń barlıǵı da geografıyalıq jaqtan kólemi, jaylasıwı yamasa suw obektleriniń qasında xalıqtıń qonıslasıwı, paydalanıwına qaray hár túrli atamalar menen atalǵan. Olardıń atamalarında xalıqtıń tariyxı, sociallıq-ekonomikalıq turmısı, búgingi kúnge shekemgi basıp ótken jolınıń izlerin anıq anlawǵa boladı.

Türkiy tillerde gidronimlar bir qatar ilimpazlarning izertlewlerinde söz etilgen. Misali, X.Jabbarov «Özbek tiliniñ suwğarıw leksikası» [1] dep atalgan kandidatlıq dissertaciyasında tabiiy hám jasalma jol menen suwğarıw islerine baylanisli leksikalıq birlikler, ásiyese ózbek tilinde suwğarıw leksikasına baylanisli leksikalıq qatlamlar, olardıñ etimologiyasına baylanisli máselelerdi de söz etedi. Ol óz miynetinde suw hám oğan baylanisli leksikalıq birlikler, suw jolları, onıñ bólimleri, suwdıñ háreketin kórsetetuğın, tabiiy suwğarıw maydanların ańlatatuğın, tabiiy suw jolları hám háwizlerdi ańlatatuğın leksikalıq birliklerge de itibar qaratadı.

Al N.M.Uluqov doktorlıq dissertaciyasında ózbek tili gidronimlerin tariyxıy-lingvistikalıq tárepten analizleydi. Ol óz izertlewinde: «Gidronimler túsiniğı til bilimi kózqarasınan keñ túsinikti qamtıydı. 40 tan aslam suw obekti hám orınlarınıñ atamaları ózbek tiliniñ toponimiyalıq maydanında ayırıqsha semantikalıq topardı – gidronimlerdi, yağniy gidronimiyanı quraydı» [2] dep kórsetedi.

Bunda álbette gidronimler qatarın tolıqtıratuğın gidronimlik indikatorlardıñ orını ayırıqsha. Gidronimlerdi payda etiwde qaraqalpaq tilinde de bir qatar ózine tán ózgeshelikke iye gidronimlik indikatorlar bar. Misali: arna, batpaq, bulaq, dárya, teñiz, jap, jılğa, salma, izyesh, sağa, aydın, kollektor, kól, kópir, muzlıq, nasos stanciyası, shúñgil, qudıq, háwiz hám tağı basqalar da solardıñ qatarına kiredi.

Ulwma gidronimlerdi izertlew máselesinde indikator termininiñ ayırıqsha orını bar. Sebebi, belgili gidronimlik atamağa iye bolıwda kópshilik jağdayda hár túrli indikatorlar menen qollanıladı.

Indikator sóziniñ ózi latin tilinde «kórsetkish» degen uğımdı ańlatadı [3].

Gidronimlerdi jasawda derek xızmetin atqaratuğın komponentlerdi G.N.Donidze [4] hám V.I.Popovalar [5] «Toponimlik terminler yamasa gidronimlik terminler» dep ataydı.

Qaraqalpaq tilinde de basqa tillerde onsha ushıraspaytuğın bir qatar gidronimlik indikatorlar ushırasadı. Misali: *Bulaq* indikatorı QTTS de [6] mánileri tómendegishe kórsetiledi:

1. Tawdıñ yamasa jerdiñ astınan shıǵıp turğan suwdıñ orını, jeri, kózi, uyası.
2. Bir nárseniñ kelip shıqqan jeri, kózi negizi.
3. Kóp, mol, náwpir hám t.b. semaları da kórsetiledi.

Bizge málim bolğanınday arqa rayonlar geografiyalıq jaylasıwı boyınsha tegislik, dalañlıq, jeri topıraqlı bolğanlıqtan *bulaq* indikatorı menen keletuğın gidronimler júdá az sanda. Misali: Arzımbet bulaq (Qanlıkól rayonu). Bul tawlı jer emes, al tegislikte, qumlı jerdi tabiiy túrde jer astınan suw shıǵıp turğan jer bolğanlıqtan usılay ataladı. Sonday-aq, arqa rayon aymaqlarında *say*, *jılğa* gidronimlik indikatorları da siyrek ushırasadı. *Say*, *jılğa* indikatorına QTTS IV tomında tómendegishe túsiniqler beriledi.

1. Ańgar, jıra.
2. Jayılım suw, suwdıñ ultanı.

Qudıq – QTTS IV tomında jerdi dóńgeletip yamasa tórt múyeshli etip, suw shıqqansha tereñ qazılğan orın, shuqır dep túsiniqler beriledi. Tiykarınan, *qudıq* sózi menen birge sinonim sıpatında *quyı* indikatorı da teńdey ónimli qollanıladı.

Jasqa indikatorı türkiy tillerde gidronimler jasawda derlik ushıraspaydı. Jasqa QTTS II tomında «Dáryanıñ, japtıñ, kanaldıñ kánarındağı túsiwge hám shıǵıwğa qolaylı jaypawıt jer,

ótkel jer» dep túsindiriledi. Kópshilik jaǵdaylarda úyi dáryaǵa, japqa jaqın úyler onnan suw alıw ushın arnalıp, suw obektiniń ultanına shekem qoldan qazılǵan teksheni de jasqa dep ataydı. Mısalı: Minaj jasqa (Kegeyli rayónı), Qaniyaz jasqa (Kegeyli rayónı). Demek, bunnan kórip ótkenimizdey *jasqa* indikatori onı qazǵan yamasa sol adamnıń úyiniń tusında, oǵan tiyisli aymaқта bolǵanlıqtan usılay ataladı.

Gidronimler jasawshı indikatorlardan qaraqalpaq tiline ǵana tán bir qatar leksikalıq birliklerdi de atap ótiw orınlı. Mısalı: sala, tarmaq, shıǵanaq, qoltıq, qaq, jarmıs, qoynaw, tarnaw, jıqqın, qulaq, qulama hám t.b.

Qaq indikatori suwǵa baylanıslı bolıp, semantikası boyınsha «Jawın-shashın suwlarınan taqır jerdiń oyına jıynalǵan jıyındı suw [6].

Mısalı: Qaqtıń suwın ańsap kelgen kiyiktey,

Biz kelgenbiz ilim izlep awıldan. (I.Yu.)

Qoltıq – teńizdiń, kóldiń, japtıń, atız shelleriniń dóńgelenip, úshmúyeshlew bolıp kelgen jeri [6].

Qulaq indikatori «japtıń, salmanıń suw aǵatuǵın salması bolsa, al *qulama* indikatori úlken kúsh penen tómén qulaǵan suw, sarqırama [6] dep túsiniq beriledi.

Qaraqalpaq tilinde gidronimler, olardıń atalıwı, etimologiyası, jasalıwı, grammatikası sıyaqlı máseleler oǵada az izertlengen. Bul haqqında X.Xudaybergenov arnawlı tezisinde Qaraqalpaqstanda gidronimlerdiń kópligin atap ótip, olardı házirgi til biliminiń aldında turǵan zárúr, óz sheshimin kútip turǵan máselelerdiń biri ekenin aytadı. Ol Aral teńizinde 400 ge jaqın atawlar, yarım atawlar, qoltıqlar bar ekenligin kórsetedi [7:71-72].

Gidronimlik indikatorlarda qaraqalpaq tiliniń ózine tán milliy ózgeshelikleri ayqın seziledi. Mısalı: aydın, ózek, hawız, jap, salma, kópir, suwalma, ayaq salma, qudıq quyı hám t.b.

Bulardan *aydın* indikatori grammatikalıq ózgesheligi boyınsha atlıq sóz shaqabı, al semantikası boyınsha kól, kólatlıq suw obekti de aydın dep ataladı. QQTS de [6:42] bul obekt haqqında «ashıqlıq, kólat, jazıqlıq, tegislik, tuwrı jol, ashıq, taza keńislik» dep túsindirme beriledi. Mısalı: Aydın kólden payda joq, ǵaz bolmasa kólinde» (Er Ziywar), yamasa Awıl emes elatı ma, aydın, teńiz, kólatı ma? (Omar shayır). Bul mısallardıń ekewinde de *aydın* indikatori suw obekti, gidronimlik indikator ekenligi anıq kórsetilgen.

Sonday-aq, tilimizde «ózek», «ózen» gidronimi de qollanıladı. Mısalı: Qaraózek toponiminde rayon ataması qara+ózek eki komponentten ibarat. *Ózek* gidronimlik indikatori haqqında QTTS de [6:47] bılay túsindirme beriledi:

Ózek I at. – Aǵın suwdan bólinip turǵan dáryanıń salası, jap kanal dep kórsetiledi. Mısalı: Shámen degen bir adam qonıs izlep júrip balıqlı bir ózektiń ústinen shıqqan (Q.Irmatov). Tilimizdegi ózek sózi de gidronimlik indikatorı semantikası boyınsha «dárya, dáryanıń tarmaǵı, suw jolı, suwı bar say» degen mánini ańlatadı. Mısalı: Arqam toqtas suwı tereń, Adam barmas úlken ózek (Kúnxoja).

Jap gidronimlik indikatorı túrkiy tillerden qaraqalpaq tilinde ónimli ushırasadı. Bul indikatorıń milliy tillik ózgesheligimizge iye leksikalıq birlik ekenligi haqqında ózbek tili gidronimlerin tariyxıy – lingvistikalıq jaqtan analizlegen N.Uluqov tómendegishe pikirlerdi keltiredi: «Ózbek tili tariyxıy gidronimleriniń tillik, morfemalıq, morfologiyalıq quralı ózbek tiliniń lingvistikalıq rawajlanıwı, qalıplesiwi hám usı processte basqa tillerdiń tásiri Ózbekistan

aymağındaǵı áyyemgi tiller, olardıń belgi ózgeshelikleri haqqında derek beredi, dál usınday máselelerdi úyreniwge dáliyl boladı. Mısalı: Xorezm, Qaraqalpaqstan gidronimiyasına tán Uyǵır jap, Shatlı jap, Shorshı jap, Jumırı jap, Úyshin jap atamalarındaǵı jap áyyemgi Xorezm tiliniń elementleri» [8:101].

Haqıyqatında da, *jap* gidronimlik indikatorı Qaraqalpaqstan aymağında kóplep ushırasadı. Tilimizde kishigirim salma, salmanıń kólemi jaǵınan jıńışke túrin *joya* dep ataydı. Bul gidronimlik indikator dialektlik sıpatqa iye. Sebebi, bul kóbinese Qaraqalpaqstannıń qubla rayonları xalqınıń tilinde ushırasıp, eki boyına egin egiletuǵın kishi qarıq mánisin ańlatadı. Negizinen bul qaraqalpaq tiliniń leksikasına eski iran tilinen kirgen. Bul haqqında ilimpaz E.Begmatov: «juı» (arna, úlken suw obekti tarmaǵı mánisinde) eski iran tili elementi» dep kórsetedi.

Juwmaqlap aytqanda, gidronimlik indikatorlar, olardıń semantikası, kelip shıǵıw tariyxı, basqa tillerden tilimizge enisiw jaǵdayları, etimologiyası sıyaqlı máseleler qaraqalpaq til biliminde óz sheshimin kútip turǵan máselelerden bolıp sanaladı.

References:

1. Жабборов Х. Ўзбек тилининг сўғориш лексикасы. Номз.дисс. -Т.: 1996.
2. Улуқов Н.М. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси автореферати. - Т.: 2010.
3. Максютлова М.А. Шет тил сөзлериниң русша-қарақалпақша сөзлиги. -Н.: «Билим», 1992, 59-б.
4. Донидзе Г.И. Гидрономические термины в тюркских языках // Ономастика. - Москва: 1969. -С. 169-171.
5. Попова В.Н. Гидрономические термины Павлодарской области // Топонимика Востока. -Москва: 1969. -С. 150.
6. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. I, III, IV том. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982, 1988, 1992.
7. Худайбергенов Х. Қарақалпоғистон гидронимларининг ўрганишга доир // Ўзбек тилшунослигига оид тадқиқотлар. -Тошкент: 1994, VI чиқиш, 71-72-б.
8. Улуқов Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. -Тошкент: «Фан», 2008. 101-б.
9. Бегматов Э. Жой номлари. -Тошкент: «Маънавият», 1998. 8-б.